

Jaloliddin JURAEV

Dr. Özbekistan Bilimler Akademisi El-Biruni Şarkiyat Enstitüsü, Taşkent, Özbekistan
(oyqor@mail.ru) <https://orcid.org/0000-0003-3802-9450>

XX. YÜZYIL ÖZBEK EDEBİYATINDA MUAMMA TÜRÜ*

Özet

Özbek edebiyatında muamma türünün tarihi, edebî cereyanlardaki yeri, tarihsel gelişimi, muamma türünde yazılan şiirlerdeki anlam ve edebî yönleri meselesi yeterli derecede incelenmemiştir. Nevaî'ye kadar eser yazan Atayı, Harezmlî Hafız, Haydar Harezmi gibi şairler de muamma türü ve özellikleri hakkında bilgi sahibidir. Şeyh Ahmed Terâzî, Fünunü'l-Belaga adlı eserinde muamma türüne özel bir bölüm ayırmıştır. Ali Şir Nevaî'nin Türkçe yazdığı muammaların sayısı, anlamı, edebî özellikleri ve işlediği konuların genişliği şairin bu şiir türüne verdiği önemi anlamak için yeterlidir. Bu dönemin edebî ekolünde çok sayıda muamma türünde şiirler yazan şairler yetişti. Nevaî'den sonra Türk dilinde Babur'ün (1483–1530) 54 adet, Ubeydî'nin (1486–1540) 8 adet, Munis'in (1778–1829) 68 adet, onun kardeşi Muhammedrıza Âgehi'nin (1809–1894) 80 adet muamma yazdığı bilinmektedir. XX. yüzyıldan itibaren bazı klasik şiir türlerine şairler tarafından daha az önem verilmeye başlanmıştır. Bu türlerin arasına muamma türünü de katabiliriz. XX. yüzyıl Özbek edebiyatında az da olsa muamma türündeki şiirlere bazı şairlerin eserleri arasında rastlayabiliriz. Bu şairlerin eserlerinde muamma türünün Özbek edebiyatındaki devamı görülmektedir. Bu şiirlerde muammaya özgü geleneksel unsurların dışında yeni özellikler de göze çarpmaktadır. Bugüne kadar konunun bu yönleri yeterli derecede incelenmemiştir. Bu makalede XX. yüzyılda yaşamış Özbek şairlerinin muammalarının incelenerek şiirlerin tür özelliklerinin, amaç ve edebî yönlerinin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muamma, Özbek edebiyatı, Muamma kaideleri, Bediiyyat, 20. yüzyıl

---

* Geliş Tarihi: 16 Şubat 2023 – Kabul Tarihi: 6 Mart 2023

Date of Arrival: 16 February 2023 – Date of Acceptance: 6 March 2023

Келген күні: 16 ақпан 2023 ж. – Қабылданған күні: 6 наурыз 2023 ж.

Поступило в редакцию: 16 февраль 2023 г. – Принято в номер: 6 март 2023 г.

Jaloliddin JURAEV

Dr. Uzbekistan Academy of Sciences El-Biruni Institute of Oriental Studies, Tashkent,
Uzbekistan (oyqor@mail.ru) <https://orcid.org/0000-0003-3802-9450>

**MUAMMA (ENIGMA) GENRE IN 20TH CENTURY UZBEK
LITERATURE**

Abstract

The history, literary position, historical development, and literary aspects of *muamma* (enigma) poetry in Uzbek literature have not been adequately examined. Poets such as Atayi, Hafiz from Harezm, and Haydar Harezmî, who wrote until the time of Nevaî, were aware of the muamma genre and its characteristics. Sheikh Ahmed Terazi devoted a special section to the muamma genre in his work “Fünunü'l-belaga”. The number, meaning, literary features, and breadth of the muammas written by Ali Şir Nevaî in Turkish are sufficient to understand the importance that the poet attached to this poetry. Many poets who wrote poems in various muamma types emerged in the literary school of this period. It is known that after Nevaî, Babur (1483–1530) wrote 54 enigmas in Turkish, Ubeydî (1486–1540) wrote 8, Munis (1778–1829) wrote 68, and his brother Muhammedrıza Âgehî (1809–1894) wrote 80 muammas. Since the 20th century, some classic poetry genres have been given less importance by poets, and the muamma genre can be added to this list. In 20th century Uzbek literature, muamma poems can be found among the works of some poets, demonstrating the continuation of the muamma genre in Uzbek literature. These poems feature new elements in addition to the traditional muamma elements. However, these aspects have not been adequately studied. This article aims to uncover the genre characteristics, purpose, and literary aspects of muamma poems by examining the muammas of Uzbek poets who lived in the 20th century.

Keywords: Mystery, Uzbek literature, enigma rules, bediiyyat, 20th century

Giriş

XX. yüzyıl Özbek edebiyatında bazı klasik şiir türleri gibi muamma türünde yazarlar da azalmasına rağmen edebi gelenekleri devam ettirmeye çalışanlar da olmuştur. Örneğin, Hiveli şair Seyyid Hâmid Tora Kâmyâb'ın (1862–1930) eserleri arasında diğer şiir türlerinin yanında 14 adet Özbekçe muamma da vardır (Jurayev, 2012, s. 134).

Şerafettin Ali Yezdî'nin “Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz” eserinde şöyle yazar: “Muamma vezinli kelamdır ve isme işaret eder. Şiirin diğer türlerinden farklı olup, özel adı vardır, yani muamma. Bu şiirin iki özelliği vardır: Mnzum özelliği ve muamma özelliği. Hüsn ve güzellik derecesi her iki yönden de kemale erdirilmiş olsa da, isme delalet etmesi gerekir” (Yezdî, 8311, s. 66b).

Ali Yezdî muammanın şiirsellik özelliği ifadesiyle onda anlamın olmasının çok önemli olduğunu kast etmiştir. Bunun dışında bu anlamın beyan edilmesi için

kullanılan kelimelerin muamma türüne özgü işaret görevini de yerine getirmesi gerekir. En önemlisi ise muamma türündeki şiirlerde isim gösterilmesidir.

Yapılan incelemeler Kâmyâb'ın yazdığı muammaların yukarıda belirtilen şartları tamamen karşıladığını göstermektedir. Bu eserlerde hem şiirsellik, hem de muamma özellikleri vardır. Şaire ait muammaların çoğu aşk ve muhabbet konusunda yazılmıştır. Bunlarla birlikte insanın olgunluğu, kemalat konularında yazılan didaktik, eğitici muammalar da vardır. “Yusufcân” ismine yazılan muamma şöyledir:

تیغ ایچره قویوب آلتی نی حزین پریشان ایلاسانگ
اولشوخ اسمی تاپولور سونگره فدای جان ایلاسانگ

Tiğ içrä qoyup altını hazin-i perişân äyläsäng,

Ul şox ismi tâpılır, songra fidâ-yi cân äyläsäng.

(Kâmyâb, 1005, s. 155b).

Şiirde şair, anlam olarak aşığın sevgilisinin visaline uzun ve zorluklarla dolu bir yoldan geçerek ve canını feda ederek erişebileceğini söylemektedir.

“Yusufcân” ismi ise aşağıdaki gibi tespit edilir: Birinci mısrapda ilk olarak تیغ (tiğ) kelimesinden teradüf ameline dayanarak eş anlamlısı سیف (seyf) kelimesini çıkaracağız ve onun içine “altı”yı ekleyeceğiz. “Altı” ile “vav” harfi kast edilmiş olup, ebced hesabına göre elde edilir. Daha sonra ise elde edilen harfleri “hazin-i perişân” ameline tabi tutarsak, yani kalp amelinin kalb-i küll kuralına göre bütün harfleri uygun yere göre yerleştirirsek, یوسف (Yusuf) ismi hâsıl olmaktadır. İsmın son kısmı ise ikinci mısrapda bulunmaktadır: اولشوخ اسمی تاپولور سونگره فدای جان ایلاسانگ (Ul şox ismi tâpılır, songra fidâ-yi cân äyläsäng) mısrasına göre daha önce elde edilen یوسف (Yusuf) isminin sonuna جان (cân) kelimesini eklersek یوسف جان (Yusufcân) hâsıl olmaktadır.

“Receb” adına yazılan muamma:

جورینگی کورگاچ سینى جبرى فلک

باشی ساری ایاقین ایلتهسه کراک

Cävringni körgäç seni cäbri fäläk,

Bâşı sarı âyâqın eltsä keräk.

(Kâmyâb, 1005, s. 155b)

Aşk konusunda yazılan eserlerde felek ve aşığın cebri sevgilinin visaline erme yolundaki en büyük engel olarak tasvir edilir. Yukarıdaki şiirde de aynı durum zikredilmiş, âşık, sevgilisinin verdiği azap ve zorlukların haddinden aşığı belirtilmiş. Hatta bunu öğrenen “felek cebri”nin de takatsiz olduğu onun ters çevrildiğine işaret eder.

Muammanın çözümü birinci mısradaki “cebir” kelimesi vasıtasıyla hâsıl olmaktadır. Verilen işarete göre, “cebir” başını ayağına iletirse, yani kelime sonundaki “re” harfi kelimenin başına geçerse “Receb” ismi ortaya çıkmaktadır. Bunun için muammanın kalp ameli yönteminden istifade edilmiştir.

“Atacân” ismine yazılan muamma:

کورسانگ آيا نقطه سين اوستيده همراه جان ايله
مطلبينگ حاصل بولور بولمه كونگل افغان ايله
وصلیغه يتكوم دورور امید ايله شام و صباح
كامیاب خوشنود بول بزم ایلگونگ جانان ايله
Körsäng âyâ nuqtası üstidä hämrâh-i cân ilä,
Mätläbing hasıl bolur, bolma köngil afğân ilä.
Vaslığa yetkümdür umid ilä şâm u sabâh,
Kâmyâb, xuşnud bol, bâzm äylägüng cânân ilä.

(Kâmyâb, 1005, s. 155a)

Şiirde şair, sevgilisinin visaline ermekten umudunu kesmiş aşığa hicran azabından kurtulmanın yollarını göstermektedir.

“Atacân” adı aşağıdaki şekilde elde edilmektedir: “کورسانگ آيا نقطه سين اوستيده” Körsäng âyâ nuqtası üstidä) ifadesinde verildiği gibi “آيا” (âyâ) kelimesinin noktalarını aşağıdan yukarıya alacağız ve *yâ* harfi *te* harfine değişecek, böylece “آتا” (ata) elde edilecektir. “همراه جان ايله” (hämrâh-i cân ilä) ifadesindeki işarete göre “آتا” (“ata”) kelimesine “جان” (cân) kelimesini ekleyeceğiz. Böylelikle “آتاجان” “Atacân” adı hasıl olmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi şairin muammalarında didaktik konular da işlenmiştir. Örnek olarak “Halim” ismine yazılan muammayı gösterebiliriz:

کیوبان تلفک قیلور خودبین لغ جاه حکیم
تلفکین باشیدین الغیل شاید اول بولغای حلیم
Kiyübân telfäk qılır xudbinlîğ câh hâkim,
Telfâkin başıdın alğıl, şâyâd ul bolğay hâlim.

(Kâmyâb, 1005, s. 156a)

Muammada insanlarda görülebilen en kötü huy, bencillik konusu ele alınmıştır. Şair bu muammada mecaz olarak kişinin bencilliğine sebep olan şeyi “telpäk” olduğunu belirtir. Aynı zamanda insanın bu bencillikten kurtulabilmesi için çare göstermektedir.

Muammanın çözümü: “Kiyübân telfäk qılır xudbinlîğ câh hâkim” mısrasında verilen işarete göre حکیم (hâkim) kelimesindeki ک (kâf) harfinin

üstündeki çizgi “telfäk”e (başlığa) benzetilmektedir. İkinci mısradaki تلفکین باشیدین (Telfäkin başıdın algıl, şâyäd ul bolğay hälim) verilen işarete göre حکیم (“häkim”) kelimesindeki *kâf* harfinin üstünde yer alan “telfäk” (başlık) alınrsa, حليم (Hälim) kelimesi elde edilmektedir.

Kâmyâb’ın yeğeni Sultani’nin de mezkûr türde yazılan iki şiiri vardır. Sultani’nin muammalarında genel olarak aşk konusu ele alınmıştır.

“Allah” adına yazılan muamma aşağıdaki gibidir:

ياريم اسمين سورسانگ اي آزورده جان
لاله دين بيرنى آليب قوی باشيغه بولغای عيان
Yârim ismin sorsang, ey âzurdâ cân,
Lâlädän birni alıb qoy başığa, bolğay äyân!

(Häft şähzâdâ, 1324, 62a).

Muammanın çözümünü elde etmek için ikinci mısradaki yer alan لاله (lale) kelimesine dikkat etmek gerekir. İşaret anlamında لاله دين بيرنى آليب قوی باشيغه بولغای عيان (Lâlädän birni alıb qoy başığa, bolğay äyân) diye belirtilmektedir. Buna göre لاله kelimesinden “bir”i arayacağız. “Bir” ebced hesabına göre “elif” harfine işarettir. Bu durumda لاله kelimesindeki “elif” harfi sözün “başı”na geçer, böylece الله (Allah) adı oluşur.

“Muhammed” adına yazılmış muamma ise şöyledir:

باشيمغه كيلدى غمدین هجرينگده بيحد افواج
ايشوخ سندن اولميش حدسيز مددغه محتاج
Bâşımğa keldi ğamdın häcringdâ behäd äfvâc,
Ey şox, sendin olmış hädsiz mädädğâ muhtâc.

(Häft şähzâdâ, 1324, 62a).

Yukarıdaki muammada gizlenen ismin iki harfi verilen işaretlere göre birinci mısradaki diğer iki harfi ise ikinci mısradaki bulunur. Birinci mısradaki باشيمغه كيلدى (Bâşımğa keldi ğamdın häcringdâ behäd äfvâc) işaretine göre, غم (ġam) ve هجر (häcr) kelimelerindeki amacı elde etmek için engel olan harfler silinirse, yani غم kelimesi, “behäd” (hadsiz) olursa, geriye م (mim) harfi kalır. هجر (häcr) kelimesi “behäd” olursa, “behäd äfvâc” gelirse, ه (he) ve ر (ra) harfleri, bunun dışında, ج (cim) harfinin noktası atılırsa, geriye ح (ha) harfi kalmaktadır. Bu harfi daha önce elde edilen harfe eklersek مح (mḥ) hâsıl olmaktadır. İkinci mısradaki حدسيز مددغه محتاج (hädsiz mädädğâ muhtâc) işaretine istinaden مدد (määd) kelimesindeki fazla olan bir “dal” harfi atılacak, daha önce edilen harflere eklenirse محمد (Muhammed) adı bulunacaktır.

Muhammedkul Muhammedresul oğlu Muhayyir (1842-1918) divanında Özbekçe olarak yazılan üç adet muamma yer almaktadır (Muhayyir, 241, s. 157b.; <http://ziyouz.uz/adabiyot/mumtoz/muha-ir-1842-1918>).

Muhayyir'in muamma türündeki şiirlerinde isim gösterilmesinin dışında isimin hangi kurala göre bulunabileceğine de işaret vardır. Örnek olarak, "Muhayyir" ismi gizlenen muammada "Muammâ be-ism-i Muhayyir. İşâret be-'aded", "Kârîm" ismi gizlenen muammada "Muammâ. İşâret be-ḥarf. Be-ism-i Kerîm", "Ümâr" ismi gizlenen muammada "İşâret be-ḥarf. Be-ism-i 'Ümâr" isimlerinin bulunmasında dikkat edilmesi gereken işlemler konusunda bilgi verilmiştir.

"Muhäyyir" ismine yazılan muamma aşağıdaki gibidir:

محرردین آل ایکی یوزنی بیریب اون

ایسانک اهل دانیس خرد رهنمون

Muhärrirdin al ikki yüzni berib on,

Esäng ähl-i dâniş, xiräd-i rahnämun.

İşbu muammada "Muhäyyir" adını elde etmek için "محرر" (muhärrir) kelimesi vasıta görevini görmektedir. Şiirde verilen işaretle "محرر" (muhärrir) kelimesinden "iki yüz"ü almak ve onun yerine "on"u eklemek gerektiği belirtilmiştir. Muammadaki ebced hesabına göre, "ز" (ra) harfi "iki yüz"ü, "ی" ("ye") harfi ise "on"u karşılamaktadır. Böylelikle, "محرر" ("muhärrir") kelimesindeki ismi elde etmeye engel olan birinci "ز" ("ra") harfini, yani iki yüzü ıskat kuralına göre atarsak ve yerine "on" sayısının karşılığı olan "ی" ("ye") harfini eklersek, "محریر" ("Muhäyyir") kelimesi elde edilmektedir.

"Kârîm" adına yazılan muamma ise şöyledir:

یاردین سوردوم نی دور اسمینک دیدی ایلاب کرم

کیم بولور پیدا کرم نی چشمه سی بولسه یم

Yârdın sordum: Nedür isming, dedi äyläm kâräm:

Kim bolur päydâ kârämni çäşmäsi bolsa yäm.

Bu muammada gizlenen isim, ikinci mısradaki işaretlere göre "کرم" (Kâräm) kelimesinin "çäşmä"sinin yerine "یم" yäm'i eklemek vasıtasıyla bulunur. Muammada teşbih kuralına göre "کرم" kelimesindeki "م" ("mim") harfi "çäşmä", yani "göz"e benzetilmektedir. İşte bu "mim" harfinin yerine "یم" yäm'i eklersek, "کریم" ("Kârîm") ismi hâsıl olmaktadır.

"Ümâr" ismine yazılan muamma:

قیلور جلوہ باشقه قویوب عشق تاجین

توتوب برگ همت بیلین یار ایٹاکین

Qılır cilvâ bâşqa qoyub ‘işq tâcın,
Tutub bârgi himmât belin, yâr etâkin.

(Muhayyir, 241, 157b).

İsmin ilk harfi birinci mısradaki işaretlere göre “عشق” (“işq”) kelimesinin “tâci” yani ilk harfini “bâşqa qoy-” (başa koymak) suretiyle elde edilir. Diğer harfler ise ikinci mısradaki işaretler vasıtasıyla bulunur: “همت” (“himmât”) kelimesinin “beli”, yani söz ortasında yer alan “mim” harfi “یار” (“yâr”) kelimesinin “eteği” olan “ra” harfi bulunacak, onların sıra ile dizilmesine göre ‘Ümâr ismi elde edilmektedir.

Gördüğümüz gibi Muhayyir’in muamma şiirlerinde ismi bulmak için verilen işaretlere daha çok dikkat çekilmiştir. Bu sebeple yukarıda diğer müelliflerin muammalarında görüldüğü gibi aşk ve muhabbet gibi konulara rastlamıyoruz.

XX. yüzyılda klasik Özbek edebiyatında muamma yazma geleneğini devam ettiren şairlerden başka biri de Abdullah Aburahman oğlu Gülşenî’dir (1898–1978) (Nasır, 2001, s. 47; Vahidov, Erkinov, 2 Kasım 2002, № 45 (3678); Vahidov., Erkinov, 2002, s. 124–127). Gülşenî tarafından Ali Şir Nevaî’nin Mecalisü’n-Nefais tezkiresi ve Hazainü’l-Me’anî adlı eserlerinde yer alan muammaların çözümü tespit edilmiş, Aburrahman Camî’nin Risale-yi Muamma-yı Manzume¹ ve Hüseyin Nişapuri’nin Risale-yi Muamma eseri tercüme edilmiştir. Bunlar da doğu edebiyatı bilimleri açısından önemli araştırmalardır. Belirttiğimiz gibi, Gülşenî’nin kendisi de muamma türünde şiirler yazmıştır. Şairin yazdığı muammalar onun “Muammayat” adlı eserinde toplanmıştır.

Bilindiği gibi muamma şiirlerinde genel olarak şahıs adları gizlenir. Gülşenî’nin muammalarında ise kişi adlarının dışında şehir adlarına yazılan şiirler de mevcuttur.

Abdullah Gülşenî’nin bunun dışında muamma türüne özgü yazdığı Toy ve Toyâne adlı eseri de vardır.²

Eser mesnevi şeklinde yazılmış olup, 33 beyitten ibarettir. Mesnevinin her beytinde “Mehrinisâ” ve “Murât” isimleri gizlenmiştir. Gülşenî 33 beyitteki gizlenen isimlerin dışında “toy ve toyâne” kelimelerinde de iki genç sevgilinin adını bulmak için ipuçları vermiştir.

Müellif, Toy ve Toyâne’ye Abdurrahman Camî’nin Risale-yi Muamma-yı Manzume’sinin tercümesini ilave etmiş olsa da gerekli yerlerde okurun aklında yeterli derecede bilgi ve tasavvurun hâsıl olması için kullanılan muamma kuralları konusunda eserinde bazı bilgiler vermiştir.

¹ R. Halikov. Mirza Hayrulla Hokandî, Camî’nin muamma risalelerinden birini Özbekçeye tercüme ettiğini bildirir. Ancak R. Halikov Hayrulla Hokandî, şairin hangi risalesini tercüme ettiğini belirtmemiştir (Halikov, 1973, s. 25)

² Gülşenî, Özbekistan İlimler Akademisi Ali Şir Nevaî Devlet Edebiyat Müzesi. Özbekistan Yazarları Arşiv Fonu. Abdullah Gülşenî Arşivi.

Gülşenî 33 beyitte anlam ve tür birliği talebini yerine getirebilmiştir. Eserin muamma türüyle ilgilenenler için kılavuz kitabı özelliğini taşıması itibarı ile kitapta gizlenen ismin bulunmasında kullanılan işlemlerin sırası tekrar tekrar belirtilmiştir. Bu durum muamma kurallarıyla ilgilenenlere alıştırma görevini de görmüştür.

Aşağıdaki mısralarda eser beyitlerinin birinde gizlenen isimlerin müellif tarafından bulma yöntemleri gösterilmiştir.

“Mehrinisâ” ve “Murât” isimlerine yazılan muamma:

سوزیمیز بیر طریق مشورت دور
اگر معقول بولسه مصلحت دو

Sözimiz bir tariq mâşvârâtdür,

Ägär mä‘qul bolsa, mäslähâtdür.

Mezkûr beyitten “Mehrinisâ” ismi aşağıdaki gibi elde edilebilir:

İsim maddesi “معقول” (mä‘qul), “بیر” (bir) kelimeleridir. “معقول” mä‘qul’un eş anlamlısı “پسنیدیه” pisândidä’dir. Bu durumu tahlil edersek “سن”-“پ”-“دیده” (p-sân-didä) olur. Buradaki “دیده” (didä) kelimesinin eş anlamlısı ise “عین” (ayn)dır. Bu kelimenin eş anlamlısı “شمس” (şäms) sözüdür. Şäms’in eş anlamlısı ise “مهر” mehr’dir. Bunun dışında “بیر” bir’in ebced hesabındaki karşılığı “الف” eliftir. Bu elif “سن” (sn) harflerinin sonuna gelirse “سنا” (snâ) ortaya çıkar. Bu elde edilen sonucun kalbi “نسا” nisâ olur.

İzah: Her hangi bir kelime şiirin anlamına göre müfred olursa, onu parçalara bölerek, karmaşık muammaya ait anlam çıkarılırsa, bu tahlil işlemi olarak değerlendirilir. Yukarıdaki beyitten “Murât” adının bulunması:

İsim maddesi “بیر” (bir) kelimesi olup, yukarıda belirtilen iki yöntem ile çözümlür. Yukarıdaki işleme bakılsın (Gülşenî, Toy ve Toyâne, s.12b.).

Gafur Gulam (1903–1966) modern Özbek edebiyatının gelişmesinde önemli katkısı olan ediptir. Bunun dışında Gafur Gulam klasik edebiyatın birçok türünde de eserler yazmıştır. Örnek olarak, edibin gazel ve muhammesleri çoğumuza malumdur. Gafur Gulam arşivindeki Arapça el yazmalarını incelerken onun muamma türünde yazmış olduğu şiirlerine rastladık. Şiirler şairin ev müzesi arşivinde 31 toplu ciltteki 23 sayılı belgelerin arasında korunmaktadır.

Muammalar Özbek ve Tacik dillerinde olup, o dönemde ıslah edilmiş Arap alfabesiyle yazılmıştır. Toplam 9 adettir. Onlardan birinin hangi isim için yazıldığı belirtilmemiştir. Gizlenen isimleri belirtilmiş olan muammalar aşağıdakilerdir: “Bâkî”, “Çüstî”, “Hâbibî”, “Sâyfi”, “Sâbir”, “Turâb”, “Âşqabâq” ve “Râşidân”. Muammaların çözümlenmesi gösterilmemiştir.

Gafur Gulam muammaları yazarken bu türde şiir yazma kurallarına tamamen uymuştur. Örneğin, her muammada kimin ismi gizlendiği özellikle gösterilmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, sadece bir muammada isim gösterilmemiştir. Bunun

sebebi şiir, müellif ile yakın olan ve muamma şiir türü konusunda bilgili olan bir kişiye gönderilmiş olabilir. Şiirin muammanın kurallarına vakıf birine yollanmış olabileceğinden isim gösterilmemiş olsa da üçüncü mısradaki “İsmingizni tâpib âling hâzrât” işareti vardır. Bu işareten şiirin muamma türünde yazılmış olduğunu ve şiirde alıcının ismi gizlenmiş olduğunu öğreniyoruz. Aşağıda Gafur Gulam’ın “Âşqabâq” ismine yazdığı muammayı tahlil edeceğiz:

له بله رى بر نيمه ديمه كچى بولور
قاشو كوز عورتاسى بيمه كچى بولور
قرا قاشيگه شيدامين
قراشيدان يوز عه يلانسون
Läbläri bir nimä demäkçi bolur,
Qaş u köz öträsi yemäkçi bolur.
Qarâ qâşığa şäydämen,
Qarâşidan yüz äylänsün.

Bu muammada ilk olarak ismin birinci kısmını bulmak için ikinci mısradaki yer alan “قاشو كوز عورتاسى بيمه كچى بولور” (“Qaş u köz öträsi yemäkçi bolur”) işaretlerine dikkat etmek gerekir. İşarete göre ismin ilk kısmı “قاش” (qâş) ve “كوز” (köz) kelimelerinin ortasına gizlenmiştir. Bu durumda şair kaş ve göz kelimelerinin ilk harflerini kast etmiştir. Bunu dikkate alarak mezkûr iki kelimeyi incelersek, onların ortasında “elif” ve “şin” harflerinin olduğunu göreceğiz. Böylelikle, “kaş” ve “göz” kelimelerinin ortasındaki elif ve şin harflerinden gizlenmiş kelimenin ilk kısmı “âş” olduğu anlaşılır. İsmi geri kalan kısmı üçüncü ve dördüncü mısralarda yer alan işaretlere göre bulunur. Bu mısralarda “kaş”, bunun dışında, göz anlamında kullanılan “qarâş” kelimesi bulunmaktadır. Burada da aynı yukarıdaki gibi durum söz konusudur. Ona göre “kaş” ve “göz”ün ortasında “qabâq”ın (göz kapağı) bulunduğu malumdur. İşarete göre “qabâq” kelimesinin başına daha önce bulunan “aş” kelimesi ilave edilirse, “Âşqabâq” hâsıl olmaktadır.

“Râşidân” ismine yazılan muamma:

قراشيدان نه بلغوز مين قه له مروله ر بيرور باشين
شولارديك بينوا عاشق قراشيدان يوز عه لانسون
Qarâşidan nä yalğuz men qälämrävlär berür başın,
Şulärdek benävâ âşiq qarâşidan yüz äylänsün.

Genellikle muamma şiirlerinde gizlenen ismin bulunması için vasita görevi gören kelime daha önce her hangi bir yerde kullanılır ve onun gizlenen ismi elde etmek için vasita olduğu belirtilir. Yukarıdaki muammada da “Râşidân” kelimesini bulmak için “qarâşidan” kelimesinin vasita olduğu ilk mısradaki işaretler ile malum olmaktadır. İkinci mısradaki ise mezkûr kelimedeki gizlenen ismin nasıl elde

edileceği beyan edilmiştir. Yani “qarâşidan yüz äylänsün” denmiştir. Bu işaret “qarâşidan” kelimesinin “yüz”ü olan “ق” (kaf) harfini ıskat işlemine uygun olarak çıkarmak gerektiği anlaşılmaktadır. (“ق” harfi aynı zamanda muammanın ebced hesabına göre yüz sayısını karşılamaktadır. “Yüz äylänsün” işaretinden de kelimedden “ق” harfini çıkarmak gerektiğini anlamak mümkündür). Geriye kalan harflerden “Râşidân” kelimesi elde edilir. Şiir o dönemde yeniden ıslah edilmiş Arap alfabesiyle yazıldığı için kısa “a” ünlüsü yazıda “s” (he) harfi ile gösterilmiştir. Bazen kısa “a” ünlüsünün “elif” harfi ile de ifade edildiği durumlar da karşımıza çıkar. Burada imlanın böyle bir özelliği dikkate alınmıştır. Buna göre “s” harfinin yerine “elif” harfini koyarsak, “Râşidân” kelimesi elde edilir.

SONUÇ

Yaptığımız incelemeler neticesinde şu sonuçlara varmak mümkündür: Özbek edebiyatında muamma yazma geleneklerinin devamlılığının XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan şairlerin eserlerinde çeşitli derecelerde olduğu tespit edilebilmektedir. Mezkûr devirde yaşayan şairler tarafından yazılan şiirlerde muamma türünün özelliklerine tamamen uyulmuş ve şartlar karşılanmıştır. Bunun dışında anlam ve edebi özelliklerin uygunluğu devam etmiştir. XX. yüzyıl Özbek edebiyatında muamma türünde yazılan şiirlerde gizlenen isim olarak kişi adları dışında diğer isim türleri de görülebilmektedir. XX. yüzyıl Özbek edebiyatında muamma türüyle ilgili risaleler yazılmış, yabancı dilde yazılanları ise tercüme edilmiştir. XX. yüzyıl Özbek edebiyatı mensuplarının eserlerinde görülen muammalar edebi türlerin çeşitliliği, küçük şiir türlerinde gaye ve edebi özellikler meselesi, modern düşünceli şairlerin klasik edebiyata olan bakışı konularının incelenmesinde önemlidir.

Kaynakça

- Abdullaev, M. H. (2000). *Ubaydiy Hayâti va Adabiy Faâliyati* (doktora tezi). Taşkent.
- Alişer Navaiyning Muammâ Canridagi Türkiygöy Xalafti* (2009). (Yayına hazırlayan: J. Juraev). Taşkent, Fen.
- Arzibekov, R. (1991). *Özbek Lirik Poeziyasi Canrlariniñ Geneologiyasi Masalasiga Dâir*, Adabiy Merâs. № 4 (58). s. 41.
- Babur Devâni* (2004). Kâbul Naşriga Takmila. Taşkent: Şarq.
- Babur, Zahiriddin Muhammad (1990). *Bâburnâma*. Taşkent: Yulduzça.
- Buxariy Mavlana Mir Niyâziy Hicâziy. *Risâla-i Muammâ*. Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü. No 12146/ III el yazması.
- Bekcan İ. (1996). *Vatan gazetesini*. No 2.
- Cami, Abdurahman. *Risale-i Muamma-yı Manzum*. Taşkent Devlet Şarkşinaslık Enstitüsü Şark El Yazmaları Merkezi Fonu 209/IV Sayılı El Yazma Eseri.
- Gulam, Gafur. *Muammalar*. Gafur Gulam Ev Müzesi Arap Harfli 31 Toplu Cildi, 23 Sayılı Belge.

- Gülşeni, Abdullah. Özbekistan İlimler Akademisi Ali Şir Nevai Devlet Edebiyat Müzesi. Özbekistan Yazarları Arşiv Fonu. Abdullah Gülşeni Arşivi Toplu Cildi.
- Harezmi, Hafız (1981). *Divan*. İkinci Cilt. Taşkent, Özbekistan Kompartisi Merkez Komitesi Neşriyatı, s. 30.
- Has Hacip, Yusuf. *Kutadgu Bilig* (Yayına Hazırlayan: Q. Karimov). Taşkent: Fen.
<http://ziyouz.uz/adabiyot/mumtoz/muha-ir-1842-1918>
- Haft Şahzâda* (1324). Hive: Matbaa-yı Xârazmşâhiy.
- Hayitmetov A. (1996). *Temuriylar Davri Özbek Adabiyâti*. Taşkent: Fen.
- Juraev O. (1990). *Alişer Navâiyniñ Epik Pâeziyadagi Turkiygöy Salafî*. Taşkent: Fen.
- Juraev J. (2005). *Mavlânâ Cununiy Badaxşiy va Uniñ Risâla-yi Muammâ Asari*. Taşkent.
- Juraev J. (2012) A. *Kâmyâb Hayâti va Icâdiy Merâsi Manbalari Tadqiqi* (doktora tezi) Taşkent, s. 134.
- Juraev J. (2013a). Bâbur Asarlaridagi Muammâlar. Cizzax Davlat Pedagögika Institutu. *Nevai ve Babur Anısına Yapılan Bilimsel Sempozyum Bildirileri*. Cizzah, S. 177-182.
- Juraev J. (2013b). Bâbur Muammâlariniñ Badiiyati. *İlm Sarçaşmalari Dergisi*. Sayı 7. s. 63-67.
- Kâmyâb Seyyid Hamid Töre. *Divan*. Taşkent Devlet Şarkşinaslık Enstitüsü Şark El Yazmaları Merkezi Fonu 1005 Sayılı Eser.
- Muhayyir. *Divan*. Özbekistan İlimler Akademisi Ali Şir Nevai Devlet Edebiyat Müzesi. Özbekistan Yazarları Arşiv Fonu. 241 Sayılı El Yazması.
- Muammayi, Şihabiddin. *Risale-yi Muamma*. Taşkent Devlet Şarkşinaslık Enstitüsü Şark El Yazmaları Merkezi Fonu 4520-VI Sayılı El Yazması.
- Madina Habibulla Qili (1998). *Zehn Ziyinati*. Urganç: “Xârazm” Neşriyatı.
- Matyaqubova M.H. (2000). *Âgahiy İcâdida Kiçik Şeriy Canrlar* (doktora tezi). Taşkent.
- Nasir Muhammad (2001). *Nasaf va Keş Allâmaları*. Taşkent, Adabiyât va Sanat.
- Nevai, Alişir (2003). *Mukammal Asarlar Toplami*. (20-Cild) Taşkent: Fen.
- Nişapuri, Mir Hüseyin*. Özbekistan İlimler Akademisi Ali Şir Nevai Devlet Edebiyat Müzesi. Özbekistan Yazarları Arşiv Fonu. 38 Sayılı El Yazması, Varak 87 A.
- Rustamov, E. (1963). *Uzbekskaya Poeziya V Pervoy Polovine XV veka*. Moskova, Nauka.
- Sulaymonov, M. (2000). Ârazin Yâpqâç, *Adabiyât Közgusi Dergisi*. Sayı 5. Sb. 17-19.
- Şamlu, Abbaskulı İbn Hasan. *Mecmaü'l-Esma*. Taşkent Devlet Şarkşinaslık Enstitüsü Şark El Yazmaları Merkezi Fonu, 5336/II Sayılı El Yazması.
- Tattaviy, Mir Alişer Qane' (1958). *Maqalatu's-Şuara*. Karaçi.
- Ubeydi, Ubeydullah Han. *Divan*. Taşkent Devlet Şarkşinaslık Enstitüsü Şark El Yazmaları Merkezi Fonu 8931 Sayılı El Yazması, Varak 343b – 344a.

- Vahidov Ş. & Erkinov A. (2002). Şairlar Yurti. "Özbekistân adabiyâti va sanati" gazetasi. 2 Kasım, № 45 (3678).
- Vahidov Ş. & Erkinov A. (2002). Şahrisabz şair va xattâtlari. Taşkent: "Şahrisabz 2700: miñ yillar merâsi" maqâlalar töplami, s. 124-127.
- Vasifiy, Zayniddin Mahmud (1979). *Badâeü'l-vaqâe*. Taşkent: Adabiyât va sanat
- Yazari Belli Olmayan Muamma Divanı*. Taşkent Devlet Şarkşinaslık Enstitüsü Şark El Yazmaları Merkezi Fonu 10349/I Sayılı El Yazması.
- Yezdi, Şerafettin Ali "Hulel-I Mutarraz Der Fenn-I Muammâ ve Lugaz". Taşkent Devlet Şarkşinaslık Enstitüsü Şark El Yazmaları Merkezi Fonu, 8311 Sayılı El Yazması.
- Zahidov L. (1970). *Alişer Navâiy'niñ Muammâleri va Risâlai Mufradât Asari* (doktora tezi). Taşkent.
- Xalikov R. (1973). *Mirza Xayrulla Xokandiy I Yego Literaturnoye Nasledie*. Akd., Semerkand.

Андатпа

Өзбек әдебиетіндегі муамма жанрының тарихы, әдеби ағымдардағы орны, тарихи дамуы, муамма жанрында жазылған өлеңдердің мән-мағынасы мен әдеби қырлары тиісті деңгейде зерттелмеген. Науаиға дейін шығарма жазған Атай, хорезмдік Хафиз, Хайдар Хорезми сияқты ақындар да муамма жанрының ерекшеліктерінен хабардар болған. Шейх Ахмед Терази «Фүн'л-белаға» атты еңбегінде муамма түріне арнайы бір тарау арнаған. Әлішер Науаидің түрік тілінде жазған муаммаларының саны, мағынасы, әдеби ерекшелігі мен қолға алған тақырыптарының кеңдігінен ақынның поэзияның бұл түріне қаншалықты мән бергенін түсіну жеткілікті. Бұл кезеңдегі әдеби мектепте көптеген муамма жанрында өлең шығарған ақындар шықты. Науаиден кейін түрік тілінде Бабыр (1483–1530) 54, Убейди (1486–1540) 8, Мунис (1778–1829) 68, оның бауыры Мұхаммедриза Агахи (1809–1894) 80 муамма жазғаны белгілі. XX ғасырдан бастап классикалық поэзияның кейбір жанрларына ақындар аз мән бере бастады. Солардың бірі – муамма жанры. Десек те, XX ғасырдағы өзбек әдебиетінде кейбір ақындардың шығармаларынан муамма түрдегі өлеңдерді кездестіреміз. Бұл ақындар шығармаларында өзбек әдебиетіндегі муамма жанрының жалғасы байқалады. Олардың өлеңдерінде муамма жанрына тән дәстүрлі элементтермен қатар, жаңа сипаттар байқалады. Мәселенің бұл аспектілері осы уақытқа дейін жеткілікті түрде зерттелмеген. Бұл мақалада XX ғасырда өмір сүрген өзбек ақындарының муамма жанрындағы өлеңдерін қарастыра отырып, жырлардың жанрлық ерекшеліктері, жырларда талғыланған идея мен әдеби қырлары сияқты тақырыптарды зерттеу мақсатталған.

Кілт сөздер: Муамма, Өзбек әдебиеті, Муамма ережелері, Көркем өнер, XX ғасыр

(Жалолиддин ЖУРАЕВ. XX ҒАСЫР ӨЗБЕК ӘДЕБИЕТİNДЕГІ МУАММА ЖАНРЫ)

Аннотация

В узбекской литературе недостаточно изучена история жанра муамма, его место в литературных течениях, его историческое развитие, смысл и литературоведческие аспекты стихотворений, написанных в этом жанре. Такие поэты, как Атайи, Хафиз из Харезма, Хайдар Харезми, писавшие произведения до Неваи, также знали об особенностях жанра муамма. Жанру муамма Шейх Ахмед Терази посвятил особый раздел в своем произведении «Фюню’л-белага». Количество, значение, литературные особенности и широта жанра муамма, написанных Али Широ́м Неваи на турецком языке, достаточны, чтобы понять важность, которую поэт придает этому жанру поэзии. В литературной школе этого периода воспитывались поэты, написавшие большое количество стихов в жанре муамма. Известно, что после Неваи Бабур (1483–1530) написал 54 произведения в жанре муамма, Убейди (1486–1540) 8, Мунис (1778–1829) 68, а его брат Мухаммедриза Агехи (1809–1894) 80. Начиная с XX века, поэты стали придавать мало значения некоторым жанрам классической поэзии. К ряду таких жанров можно отнести жанр муамма. В узбекской литературе XX века среди произведений некоторых поэтов, пусть и в малом количестве можно встретить произведения в жанре муамма. На примере произведений этих поэтов видно продолжение жанра муамма в узбекской литературе. В этих стихотворениях, кроме традиционных элементов, свойственных муамма, выделяются новые черты. Эти аспекты темы до сих пор недостаточно изучены. В данной статье, исследуя муамма узбекских поэтов, живших в XX веке, предпринята попытка раскрыть такие темы, как жанровая характеристика стихотворений, цель и художественные аспекты стихотворений.

Ключевые слова: муамма, узбекская литература, правила жанра муамма, изобразительное искусство, XX век.

(Жалолиддин ЖУРАЕВ. ЖАНР МУАММА В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА)